ärakaevamises ja kirikumüüride mahakiskumises". Sellele järgnes H-a ja Jakobson'i vahel äge poleemika, mis kajastus suure põnevusega ka laiemais rahvahulkades ja poliitiliselt huvitatud ringkonnis ning kandus rahvuslikesse suurüritustessegi. Eesti Kirjameeste Seltsis arenesid vastuolud kummagi suuna pooldajate vahel niivõrra pingsaiks, et koostöö osutus võimatuks. Seltsi üldkoosolekul aug-s 1881 lahkus H. ühes oma pooldajatega nii eestseisusest kui ka üldse seltsist. Eesti Aleksandrikooli komiteedes hakkasid H-a ja Jakobson'i vahelised lahkhelid teravamalt avalduma 1880. a-st peale. Lõplik lõhe kujunes siin 1883. a.; sellele andis välise tõuke J. Köler'i katse saada Eesti Aleksandrikooli kapitalist suuremat laenu Krimmis ostetud Kuntaugan'i mõisa ostuvõla tasumiseks. Peakomitee presidendina keeldus H. „suurkoosoleku" poolt laenuks lubatud summat välja andmast. Selle sammu tagajärjeks oli lõhe ka Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsioonis: H. tagandati „suurkoosoleku" poolt 23. VI 1883 vkj. peakomitee presidendi kohalt ja ta asemele valiti J. Köler. Et aga tagandatu tõrkus vabatahtlikult lahkumast, kandus küsimus ametivõimude ette. Selle tagajärjeks oli kogu Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsiooni likvideerimine.

H. omab teeneid ka Eesti ajaloo käsitlejana ja selle rakendajana rahvusliku ärkamisliikumise teenistusse. 1860-ndate a-te lõpul koostas ta sellekohase teose, mis pidi ilmuma esimeseks eesti üldlaulupeoks, tsensuuritõkete tõttu sai aga ilmuda alles 1871. a. „Eesti Postimehe" lisalehes. Eriraamatuna avaldati see alles 1879. a. Tartus pealkirja all „Pildid isamaa sündinud asjust". Autor on oma käsitluse keskusse seadnud just eesti rahva mineviku, pöörates peatähelepanu eeskätt muistsete eestlaste kultuurilisele, ühiskondlik-poliitilisele ja majanduslikule olustikule ja nende võitlusele oma iseseisvuse eest. Eestlaste ainelise ja vaimse kultuuri taset kujutatakse suhteliselt õige kõrgena ja väidetakse, et selle loomuliku arengu olevat viinud tardumusse rahva vägivaldne saatus. Samas toonitatakse ka vana-eestlaste kõrgelt arenenud isamaa-armastust, vahvust, väsimata usinust ja üksmeelt, seades neid omadusi kaasaeglasile virgutavaks ja julgustavaks eeskujuks. Kuigi see teos avaldas vähem otsest mõju kui C. R. Jakobson'i brošüür „Kolm isamaa kõnet", on sel siiski silmapaistev koht eesti ühiskonna teadvuse kujundamisel rahva ajaloolise mineviku ümberhinnangu rakendamisega.

H-a elutöö tähtsaimad saavutised kuuluvad rahvaluule alale. Juba lapsepõlves oli tal võimalus kodukihelkonnas Põlvas tutvuda siis veel hästi säilinud rahvaluulega. Teadlikum huvi selle ala vastu ärkas H-s Tartu gümnaasiumis peamiselt Fr. R. Kreutzwald'i „Kalevipoja" mõjul. Üliõpilasena otsustas H. ette võtta süstemaatilise kogumistöö ja selle tulemused hiljemini trükis avaldada. Alates 1860-ndaist a-ist hakkas ta suvevaheaegadel oma kodukihelkonnast kirja panema mitmesuguseid rahvaluuleaineid ja äratas hiljemini kogumistööle ka enda sõpru ja sugulasi. Esiktööna ilmus H-lt 30-leheküljeline „Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen (Aus dem Kirchspiel Pölwe)" (Tartu, 1863), mis sisaldab isiklikult ülestähendatud muistendeid ja ebausku. Enda kogutud rahvalauludest avaldas ta mõned kalendreis („Ma-rahva Kalender" 1863, „Tarto Kalender" 1865). Ainelistest ja teenistuslikest põhjusist tingitud vaheaja järel jätkas ta 1871 kogumistööd, avaldades esmalt pikema selgitava kirjutise „Mis lugu rahva mälestustest pidada" („Eesti Postimehe lisaleht" 1871, nr. 26, 27) ja selle jätkuna esimesed üleskutsed (*ibid.* 1871, nr. 27; „Tarto Kalender" 1872). Järgmise a. keskel oli H-l üle kümne kaastöölise, eeskätt rahvakooliõpetajate hulgast, ja üksnes vanu laule oli kogutud üle 500. Eesti Kirjameeste Selts kujunes H-a presideerimise ajal esimeseks ülemaaliseks rahvaluulekogumise keskuseks. Kogumistöö tõusis H-a mõjul E. Kirjameeste Seltsi üheks tähtsamaks tegevusharuks, millest võtsid osa paljud seltsi liikmed. Oma vanavarakogu (selles leidub ms. 3800 rahvalaulu) usaldas selts väljaandmiseks H-a kätte. E. Kirjameeste Seltsi kogumistööga paralleelselt ja pärast seda kasvas aasta-aastalt ka H-a enda rahvaluulekogu, mille jaoks ta tegi kihutustööd ajakirjanduses, kalendreis, erakirjades jm. Ka Peterburis jätkas ta korjandust, saates ms. omal kulul